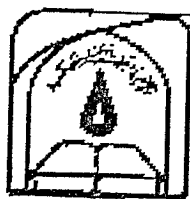

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ الْمَوَدَّعَةَ
وَالْحَيَاةَ وَالْمَوْتَ
وَالْحَيَاةَ وَالْمَوْتَ
وَالْحَيَاةَ وَالْمَوْتَ

۲۰۷۲

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب

بررسی رئالیسم در ادب واقعی انتقادی نجیب محفوظ

صلاح الدین عبدی

استاد راهنما:

دکتر کبری روشنفکر

استاد مشاور:

دکتر خلیل پروینی

۱۳۸۲ / ۴ / ۲۰

زمستان ۱۳۸۱

۴۵۷۳۸

کتابخانه مرکزی دانشگاه تربیت مدرس

تاییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضاء هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم/آقای

تحت عنوان بررسی رُحّ السیم در ادب و افعی انتقادی بحیب مَعْرُوف

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضاء هیئت داوران

۱- استاد راهنما	دکتر کبری روشنگر
۲- استاد مشاور	دکتر حلیل پروینی
۳- استاد ناظر	دکتر صادق آینه ورد
۴- استاد ناظر	دکتر فرامرز میرزایی
۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	دکتر حلیل پروینی

تقدیم:

به پدر و مادرم که دعایشان بدرقه راهم بود.

این رساله را به پاس زحمات بی دریغ اولین و بهترین آموزگاران زندگییم تقدیم محضر گرامیشان

می دارم. گو که یقین و مسلم دارم که هیچ چیز را جسارت و یارای برابری با پهنه بی کران

وجودشان و گستره عظیم زحماتشان سراغ نمی بینم باشد که مقبول خاطر مبارک و درگاه قدیسه

مادر قرار گرفته موجب شادی و سپاس از زحمات بی دریغ پدر گردد.

الفاظ نهاد و گفتن آموخت

یک حرف و دو حرف بر زبانم

و در ضمن از برادران و خواهر عزیزم که مشوقم در این راه بودند کمال تشکر را دارم

چکیده

واقعگرایی از مکاتب مهم فکری و هنری اروپاست که قصد دارد پرده از روابط پدیده‌ها بردارد و پدیده‌ای را با در نظر گرفتن روابط علی و معلولی آن تبیین کند. مکتب واقعگرایی بعد از رمانتیسم شکل گرفت. این دو مکتب دارای عناصر مشترک هستند و در حقیقت رمانتیسم مقدمه و زمینه پیدایش واقعگرایی است. مهمترین مسأله در واقعگرایی تحلیل پدیده‌هاست. در این مکتب ابتدا به مسائل فنی و هنری توجه نمی‌شد ولی با گذشت زمان این مسأله نیز در نظر گرفته شد. گرایش به واقعگرایی در ادبیات داستانی مصر بیشتر انگیزه‌های سیاسی و روشنفکری داشت و چیزی که در این میان بسیار اهمیت داشت توجه به واقعگرایی انتقادی بود یعنی بیان مثبت از حرکت واقعیت و انتقادی علیه شرایط بد موجود است. نجیب محفوظ از چهره‌های مطرح در داستان‌نویسی معاصر عرب می‌باشد و از طلایه‌داران، رمان‌نویسی در مصر محسوب می‌شود وی مسأله داستان‌نویسی واقعگرایانه را بطور جدی مطرح ساخت و وجود آن را نیاز مردم مصر دانست و بخوبی توانست از پس این امر برآید وی سرانجام موفق به دریافت جایزه نوبل در سال ۱۹۸۸ گردید.

کلید واژه: رئالیسم، ادبیات انتقادی، نجیب محفوظ.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۱۲	۱-۱- سیری در مکاتب ادبی غرب و شرق
۱۴	۱-۱-۱- کلاسیسم
۱۵	۱-۱-۱-۱- ویژگیهای مکتب کلاسیسم
۱۶	۱-۱-۲- رمانتیسم
۱۸	۱-۱-۲-۱- شخصیتها و پایه گذاران این مکتب
۱۸	۱-۱-۲-۱-۱- ویژگیهای مکتب رمانتیسم
۲۰	۱-۱-۳- رئالیسم
۲۱	۱-۱-۳-۱- ویژگیهای مکتب رئالیسم
۲۲	۱-۱-۳-۲- مقایسه رئالیسم و رمانتیسم
۲۲	۱-۱-۳-۳- معنای لغوی واقع گرایی
۲۲	۱-۱-۳-۴- موضوع آثار رئالیستی
۲۴	۱-۱-۳-۵- ویژگیهای آثار رئالیستی
۲۵	۱-۱-۳-۶- انواع واقع گرایی
۲۵	۱-۱-۳-۶-۱- واقع گرایی نخستین
۲۵	۱-۱-۳-۶-۲- واقع گرایی آگاه
۲۶	۱-۱-۳-۶-۳- واقع گرایی انتقادی
۲۶	۱-۱-۳-۶-۴- سوسیالیستی
۲۷	۱-۱-۳-۷- ویژگیهای رئالیسم در رمان
۲۷	۱-۱-۳-۸- رئالیسم به عنوان مکتبی ادبی
۲۹	۱-۱-۴- ناتورالیسم
۲۹	۱-۱-۵- سمبولیسم
۳۰	۱-۱-۵-۱- ویژگیها سمبولیسم
۳۱	۱-۱-۶- سوررئالیسم
۳۲	۱-۱-۷- پاراناسیسم
۳۳	۱-۱-۷-۱- خلاصه ویژگیهای هنر برای هنر

۱-۷-۱-۱- خلاصه ویژگیهای هنر برای هنر

بخش دوم

۱-۱-۲-۱- ادب عربی و مکاتب ادبی غرب

۱-۱-۲-۱- مکتب صنعت

۱-۲-۱-۲- مکتب تصنیع

۱-۲-۱-۳- مکتب تصنع

۱-۲-۲-۱- کلاسیسم جدید در ادبیات معاصر عربی

۱-۲-۳-۱- رمانتیسیم در ادب عربی معاصر

۱-۲-۴-۱- واقع‌گرایی در ادب عربی معاصر

۱-۲-۵-۱- سمبولیسم در ادب عربی معاصر

۱-۲-۶-۱- سورئالیسم در ادبیات معاصر عرب

۱-۲-۷-۱- پارناسیسم یا هنر برای هنر در ادب عربی معاصر

نتیجه‌گیری

فصل دوم

۱-۲-۱- تعریف داستان

۱-۲-۲-۱- اشکال و قالبهای داستان

۱-۲-۲-۱- داستان کوتاه (الاقصرصة)

۱-۲-۲-۲- رمان (الرواية)

۱-۲-۲-۲-۱- رمان تاریخی

۱-۲-۲-۲-۲- رمان اجتماعی

۱-۲-۲-۲-۳- رمان فلسفی

۱-۲-۳-۲- داستانک

۱-۲-۴-۲- حکایت

۱-۲-۵-۲- نمایش‌نامه (المسرحية)

۱-۲-۳- عناصر و اجزای تشکیل‌دهنده داستان

۱-۳-۲-۱- عنصر شخصیت و شخصیت‌پردازی (الشخصية)

۱-۳-۲-۲- عنصر صحنه و صحنه‌پردازی (بیئة القصة)

۱-۳-۳-۲- زاویه دید (العرض القصصي)

۱-۳-۳-۲-۱- زاویه دید دانای کل

۵۳	۲-۳-۳-۲-زاویه دید دانای کل محدود
۵۳	۲-۳-۳-۳-زاویه دید اول شخص
۵۴	۲-۳-۳-۴-زاویه دید بیرونی
۵۴	۲-۳-۴-۴-عنصر درونمایه یا اندیشه (الفکره الأساسية)
۵۴	۲-۳-۵-۴-عنصر گفتگو (الحوار)
۵۵	۲-۳-۶-۴-عنصر طرح و پی رنگ (حکبة القصة)
۵۷	۲-۳-۷-۴-عنصر تعبیر یا اسلوب (الوسيلة الادبية)
۵۷	۲-۴-۴-۴-ادبیات داستانی قبل از نجیب محفوظ
۵۷	۲-۴-۱-۴-قصه در ادبیات قدیم عرب
۵۹	۲-۴-۲-۴-قصه در ادب عربی
۶۲	۲-۴-۳-۴-داستان و داستان نویسی در عصر معاصر
۷۱	۲-۵-۵-۴-زندگی‌نامه نجیب محفوظ
۸۰	۲-۵-۱-۴-مهمترین آثار نجیب محفوظ
فصل سوم	
۸۶	۳-۱-۱-۴-نگاهی به داستانهای چهارگانه (القاهرة الجديدة، خان الخليلی، زقاق المدق، بدایه و نهایه)
۸۹	۳-۲-۲-۴-ویژگیها و موضوعات رئالیسم در داستانهای نجیب محفوظ
۸۹	۳-۲-۱-۴-رئالیسم نجیب محفوظ
۹۴	۳-۲-۲-۴-رئالیسم در موضوعات دینی
۹۴	۳-۲-۱-۴-قضاو قدر
۹۸	۳-۲-۲-۴-شخصیتهای مذهبی
۱۰۳	۳-۲-۲-۴-مکانهای مقدس
۱۰۴	۳-۲-۳-۴-رئالیسم در موضوعات اجتماعی
۱۰۵	۳-۲-۱-۴-انعکاس زن و نقش آن در آثار واقع‌گرایی انتقادی
۱۰۸	۳-۲-۱-۴-زنان طبقه فقیر
۱۱۱	۳-۲-۱-۴-زنان طبقه متوسط
۱۱۴	۳-۲-۱-۴-زنان طبقه اشرافی
۱۱۶	۳-۲-۲-۴-زن برحسب نقشهای مختلفی که ایفا می‌کند مادر، همسر، خواهر، معشوقه
۱۲۰	۳-۲-۳-۴-قهرمانان شکست‌خورده و ناکام
۱۲۵	۳-۲-۴-سیاست
۱۳۰	۳-۳-۴-تحلیل عناصر هنری در داستان «القاهرة الجديدة»

۱۳۰	۳-۳-۱- خلاصه داستان «القاهرة الجديدة»
۱۳۴	۳-۳-۲- بررسی عناصر و اجزای داستان و تطبیق آن با داستان القاهرة الجديدة
۱۳۴	۳-۳-۲-۱- عنصر طرح و بی‌رنگ در رمان «القاهرة الجديدة»
۱۳۶	۳-۳-۲-۲- عنصر شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان «القاهرة الجديدة»
۱۴۶	۳-۳-۲-۳- صحنه و صحنه‌پردازی در رمان «القاهرة الجديدة»
۱۴۹	۳-۳-۲-۴- عنصر گفتگو در رمان «القاهرة الجديدة»
۱۵۲	۳-۳-۲-۵- زاویه دید در رمان «القاهرة الجديدة»
۱۵۴	۳-۳-۲-۶- مضمون و اندیشه یا درونمایه در رمان «القاهرة الجديدة»
۱۵۷	۳-۳-۲-۷- اسلوب و شیوه نگارش در رمان «القاهرة الجديدة»
۱۶۱	خاتمه و نتیجه‌گیری
۱۷۰	خلاصه عربی
۱۸۳	فهرست منابع فارسی
۱۸۵	فهرست منابع عربی
۱۸۹	فهرست منابع مقالات و انگلیسی

بازگو قصه تا درمانها شود بازگو تا مرهم جانها شود

به راستی دنیای عرب، دنیایی متلاطم و مصر قلب پرتپش و پیشتاز آن است. «مولوی» از پیدایش اصلاح طلبان مصری در عرصه فرهنگ و سیاست نزدیک به دو قرن می گذرد. مصر در این دوره رویدادها و شخصیت‌های سیاسی، فرهنگی و ادبی بسیاری به خود دیده است که برخی از آنها جایگاهی برجسته و سرنوشت ساز در زندگی ملت عرب یافتند. سعد زغلول و جمال عبدالناصر در سیاست، سید درویش و ام کلثوم و محمد عبدالوهاب در موسیقی، طهطاوی، عبده، طه حسین و توفیق حکیم در فرهنگ و ادب، نمونه‌ای از این بسیارند. «توفیق حکیم» راهبری بود که داستانهایش به ویژه «عوده الروح» و «یومیات نائب فی الاریاف» نشانگر پختگی رمان مصری است. با وجود این او بزودی از داستان نویسی دست کشید و با تمامی توان به سوی تئاتر روی آورد و پس از او نجیب محفوظ بار مرحله نوین تاریخ رمان نویسی مصر را از آغاز دهه چهل تاکنون به دوش کشیده است.

نجیب محفوظ یکی از طلایه داران و پیشگامان رمان نویسی جدید در مصر محسوب می شود. وی در طول عمر نود و چند ساله اش فقط دوبار - آن هم برای چند روز - قاهره را ترک کرد، یکبار، به یمن رفت و بار دیگر به یوگسلاوی. او به زمین، خاک، محله‌ها، کوچه‌ها و قهوه‌خانه‌ها قاهره عشق می ورزید به همین دلیل فضای داستانهای نجیب محفوظ محلی است اما درونمایه های آن به سطح جهانی رسیده است. وی ثابت کرد که کانال «جهانی» شدن اثر از «محلی» بودن آن می گذرد و اگر هنرمند بتواند واقعیت بومی را هنرمندانه و شفاف ترسیم نماید، جهانی خواهد بود. محفوظ

راهی سخت را برگزید و چارچوب داستانی پیش‌ساخته‌ای را از ادبیات غرب منتقل نکرد و هیچ مکتب و اندیشه‌ای را طابق النعل بالنعل پیاده نکرد. وی کوشید تا با آزمودن شکل‌های گوناگون هنری و مکتب‌های فکری در عرصه واقعیت سرزمین مصر، شیوه زیباشناختی درستی را کشف نماید. این بدان معنا نیست که وی سبک‌های مختلف هنری و مکتب‌های فکری متباین را در هم آمیخته است بلکه او چیزی را برگزید که به روشن شدن دیدگاهش نسبت به واقعیت پیرامون و بازآفرینی این واقعیتیاری نماید. بنا براین نمی‌توان او را به زور در این یا آن خانه پیش‌ساخته نقد ادبی اروپا جای داد. نجیب محفوظ نشان داد که فرزند پاکبخته سرزمینی است که در آن نشو و نما یافته است. او در ابداع هنری‌اش و در پاسخ به نیازهای واقعی زیباشناختی، اگر لازم می‌دید در بهره‌وری از اندیشه کلاسیک، زمزمه رمانتیک، شکل رئالیست یا تخیل اسطوره‌ای، تردیدی به خود راه نمی‌داد. از آنجا که ساختار هنری در ادب نجیب محفوظ، تبلور ژرف نیازهای تجربه زنده و واقعیت بارور مصر است، این ادب اغلب پیشگام و تجربه‌گرا، یا به دیگر سخن قطب‌نمای ترقی معنوی و معیار صادق تجلی وجدان این ملت بوده است.

همان‌گونه که آکادمی سوئد، معتقد است وی در برخی نوشته‌هایش از رئالیسم روشن به نهیلیسم مبهم نقب زده است. حاصل این تجربه، اکنون، به شکل آمیخته‌ای از وجوه رمانتیسم، رئالیسم، سمبولیسم و غیره است که آثار او را در اوج پدیده‌های ادبی جهان جای داده است. در همان سه مرحله نیز بذر یک مرحله را در مرحله پیشین یا ریشه‌های یک گرایش را در گرایش پیش از آن مشاهده می‌کنیم. بدین ترتیب، ما همواره تکامل ادبیات نوین مصر - و بلکه عرب - را در داستان این هنرمند بزرگ می‌بینیم. می‌توان گفت که ادب نجیب محفوظ در کل، مجموعه‌ای از تجربه‌هاست که هیچ تجربه‌ای در آن تکرار نمی‌شود و با تغییرات پیوسته واقعیت، آزمودن‌ها ادامه

می‌یابد. این دل‌بستگی ژرف به تجربه آموزی، تنها، بستری برای ماجراجوییهای زیباشناختی یا سقوط در پرتگاه مد محسوب نمی‌شود. بلکه سرچشمه نوگرایی هنری ادب نجیب محفوظو ایمان عمیق وی به اصل پیشرفت و ترقی است. پیشرو بودن او بدین معنا نیست که فوراً مفهوم ناقص و ابتری را به او بچسبانیم. وی فردی کلیشه‌ای و خشک‌اندیش نیست. نجیب محفوظ هنرمندی پیشرو - به معنای ژرف و عمیق این واژه - در اندیشه، هنر و جامعه است.

محفوظ روایتگر تاریخ نوین مصر، روانشناس روحیه انسان معاصر و جامعه‌شناس جامعه متحول مصر در پنجاه - شصت سال اخیر است. و از همه مهمتر مینیاتورکار ظریفی است که ساختار شکنیهای هنرش انسان را مبهوت می‌سازد. وی همچون تولستوی شیفته ملت خویش است. او حماسه پیکار توده‌های مصری را در جنگ جهانی اول و دوم، در انقلاب علیه انگلیسیها و در نبرد با خرافه‌پرستی و مناسبات ستمگرانه، تصویر کرده است. وی لغزش‌های نظام مردمی جمال عبدالناصر را که در بوروکراسی و نبود دموکراسی نمود داشت، برملا ساخت و در دوره‌های بعد تیره‌بختیهای ناشی از سیاست «درهای باز» سادات را با خامه‌ای تیره‌تر ترسیم کرد. محفوظ در ادبیات و داستانهایش و بخصوص داستانهای واقعگرایش از خاص به عام رسیده و از خلال بررسی و مطالعه خاص، مفاهیم عامی را برای شماری از قضایا، استنتاج کرده است.

محفوظ در همه آزمون‌هایش موفق شد تا مقوله‌های «خاص» را با چیره‌دستی تصویر نماید. او در رمان‌ها و داستانهای خویش از کانال رخدادهای تاریخی و گرایشهای سیاسی شخصیت‌هایش و روحیات و ذهنیات آنان، دیدگاه خود را پیرامون هستی، هنر، زندگی، مرگ، جهان، آخرت، سرنوشت و مقوله‌های جاودانی - که ذهن بشر را از ازل تا ابد مشغول کرده - بیان می‌کند. بی‌آنکه

حس کنیم به ما اندرزی می دهد یا ایدئولوژی ویژه‌ای را تبلیغ می کند. صداقت کامل هنری، ویژگی برجسته نجیب محفوظ است.

آثار نجیب محفوظ از ابهام و پیچیدگی به دور است همانطور که از مستقیم‌گویی و گزارش‌نویسی. او شخصیت‌های خویش را از اعماق جامعه برمی‌گزیند و حوادث را از جزئیات زندگی مردم درهم می‌تند و این هردو را موافق روند رویای همه‌جانبه‌ای پیش می‌برد.

نجیب محفوظ در دوره‌ای که ما بدان پرداخته‌ایم، واقعگرایی انتقادی را اختیار کرد و در سخنانش به کرات اظهار نمود که زمان داستان‌نویسی به سبک واقعگرایی به سر آمده و زوال آن به قلم ویرجینا ولف مسجل شده است ولی وی این سبک را انتخاب کرد که شاید نتیجه جرأت، تامل و اندیشه‌اش بود. «محفوظ» در داستان‌نویسی تقریباً طلایه‌دار گرایش پیوند با واقعیت محیط و جامعه است اغلب منتقدان اشاره کرده‌اند که بیشتر نویسندگان قبل از نجیب محفوظ جامعه مصری را بطور کامل و با تمام وجود و شعور خویش احساس نکرده بودند بلکه نگاه آنها به این محیط نگاهی جزئی و محدود بود و به این دلیل شخصیت‌های داستانی آنها، جدا از جامعه داستانش نوعی رمان شخصیت به شمار می‌آمد. نخستین کوشش‌های آنان چه در زمینه داستانهای کوتاه و چه در عرصه رمان، نام شخصیتها را بر خود دارد. این، درست عکس روش «محفوظ» است که عنوان قصه‌هایش و رمانهایش حکایت از محیطی دارد که اغلب وقایع، در آن رخ می‌دهد یا گاهی به موضوع و مفهوم داستان اشاره می‌کند.

نجیب محفوظ پلیدیها و زشتیها را با حالتی عریان و برهنه جلوی چشم قرار می‌دهد تا حالت دلزدگی و ملال و عدم ارتکاب این اعمال را در انسان بوجود آورد وی مانند «منفلوطی» در این کار

مرکز اطلاعات آرنج علمی ایران
توسعه آرنج

افراط و تفریط نمی‌کند تا نتیجه سوء بیار بیاید یعنی با تکرار پی‌درپی خوبی‌ها و دوری از ردائل و پلیدیها، خواننده یا مخاطب خود را نسبت به آن جری و جسور کند.

«محمفوظ» رمان نویسی مجرب و ماهر است که بخوبی چارچوب و اسکلت‌بندی رمان را شناخته و به جرأت می‌توان گفت اولین نویسنده‌ای است که بر اساس چارچوبهای روزه‌رمان نوشته و از این رهگذر مقبول طبع مخاطبانش قرار گرفته است.

خلاصه اینکه نجیب محفوظ، از همان آغاز کار خود، ایمان داشت که جامعه فکری مصر تحمل عقاید و اندیشه‌های او را ندارد و دعوت او را، برای بینش و نگرشی نو، نسبت به مسائل مختلف زندگی و انسان، مورد اجابت قرار نخواهد داد. با وجود این به نوشتن ادامه داد و هر از گاهی نیز مورد بی‌مهری قرار گرفت اما به دلیل اینکه فرزند پاک‌باخته و دل‌باخته سرزمین و وطنش بود آنرا به حساب تظاهر به ندانم کاری اشخاص گذاشت.

در این تحقیق که با میل و رغبت خود، به اساتید پیشنهاد کردم و مورد موافقت ایشان قرار گرفت در ابتدا با کمبود منابع مواجه بودم ولی بر اثر پیگیرهای زیاد توانستم تا حدودی بعضی منابع را تهیه کنم با این حال عدم دسترسی به بعضی منابع کلیدی مانعی بزرگ محسوب می‌شد، اما به یاری خداوند توانستم کار را دنبال کنم، مشکل رفت و آمد به قم و مشهد و کتابخانه‌های سطح شهر، عمده وقتم را گرفت.

نجیب محفوظ علیرغم این همه اثر و نوشته و ترجمه آنها به بیش از سی زبان در ایران ناشناخته است. پرسشی که بارها مطرح شده و بی‌جواب مانده این است که چرا با وجود آمیختگی و دم‌ساز بودن زبان عربی و فارسی آثار برجسته ادب نوین عربی در ایران مورد بی‌مهری قرار گرفته